RAPOARTE ÎN PLEN

DREPTURILE SOMATICE. PLEDOARIE PENTRU O NOUĂ CATEGORIE DE DREPTURI FUNDAMENTALE*

SOMATIC RIGHTS. PLEADING FOR A NEW CATEGORY OF FUNDAMENTAL RIGHTS

CZU: 342.721:341.231.14 DOI:10.5281/zenodo.6610645

Ion GUCEAC,
Academician, prof. univ., USM

Summary
This study is devoted to the process of formation of a new generation of human rights - a consequence of scientific and technological progress in the field of genetic engineering, medicine, biomedicine, transplantology, reproductive technologies, the emergence of opportunities to change the genome etc. Somatic rights are conceived as a set of rights and freedoms enshrined in the Constitution and international treaties, which give the person the right to dispose of his or her own body, the volume and content of those rights being influenced by ideological attitudes and advances in biomedicine, genetics, transplantology and other sciences involved in human body research. The perception of somatic rights as a category of fundamental rights will contribute to the further consolidation of constitutional law as a fundamental branch, which, in turn, will strengthen the relationship between the science of constitutional law and other legal sciences.
Keywords: *human rights generation, human body, right to own body, suicide, euthanasia, cloning, organ transplantation, surrogacy, somatic rights*

** Studiu realizat în baza Proiectului „Modernizarea mecanismelor de guvernare axate pe protecţia drepturilor omului" (20.80009.1606.15), în cadrul Laboratorului de Cercetare Ştiinţifică „Drept Public Comparat şi e-Guvernare", Facultatea de Drept, USM.*

Printre evenimentele cruciale de la sfârşitul secolului al XX-lea se încadrează, în viziunea noastră, şi începutul procesului de formare a unei noi generaţii de drepturi ale omului, a căror protecţie a fost determinată de consecinţele progresului ştiinţific şi tehnologic în domeniul ingineriei genetice, al medicinei, biomedicinei, transplantologiei, al tehnologiilor de reproducere, de apariţia oportunităţilor de schimbare a genomului etc. Realizările ştiinţei în aceste domenii fac posibilă efectuarea unei mari varietăţi de manipulări cu corpul uman. În consecinţă, a fost conturată o nouă generaţie a drepturilor omului (a patra), care include noi prevederi legate de existenţa fiinţei umane ca „specie". De regulă, în categoria acestor drepturi sunt incluse*:* dreptul omului de a fi protejat de foame, dreptul de realizare deplină a potenţialui creator, dreptul la liberă dezvoltare a personalităţii umane, dreptul de a trăi cu demnitate, dreptul de a trăi

liber de teroare şi sărăcie, dreptul la prosperitate şi la o viaţă împlinită, dreptul la protecţia datelor cu caracter personal, dreptul la identitate digitală [13, p. 115]. În opinia unor autori, dreptul de a dispune de propirul corp include următoarele prevederi: dreptul de organizare a propriei morţi; libertatea de a procrea; dreptul asupra părţilor propriului corp [12, p. 87-105]. La această generaţie de drepturi se referă şi cele legate de clonare, de transplantul de organe, de maternitatea-surogat şi altele, care pot fi generate în contextul unor noi descoperiri în domeniul geneticii, biologiei, nanotehnologiei şi al altor ştiinţe. În viitor, ne aşteptăm la extinderea cadrului acestor drepturi, ţinând cont de faptul că speranţa „unei adevărate ştiinţe a omului şi a societăţii nu s-a materializat", ea transformându-se „într-o himeră" [11, p. 11].

După cum se constată în literatura de specialitate, aplicarea în viaţa de toate zilele a ciberneticii, electronicii, roboticii, microbiologiei etc. înarmează omenirea cu un „potential de bunăstare aproape de neimaginat". Astfel, prin descoperirea codului genetic şi crearea ingineriei genetice, încă în anii 2000 savanţii apreciau că ştiinţa şi tehnica „aspiră la prelungirea vieţii până la 200 de ani şi la utilizarea creierului uman până la 50% din capacitatea sa, faţă de 3-7% cât este în prezent" [1, p. 136].

Totuşi trebuie să recunoaştem că realizările ştiinţei de astăzi, noile tehnologii, nivelul de dezvoltare al anumitor ramuri ale medicinei, în special transplantologia, farmacologia, reanimatologia, genetica, au provocat o serie de probleme, legate de dreptul la viaţă, care necesită o reglementare legislativă adecvată. Cu atât mai mult că noile realizări în dezvoltarea ştiinţei şi tehnicii au un impact direct nu doar asupra progresului economic, social şi cultural, dar şi asupra drepturilor omului. Astfel, progresele din domeniul biologiei şi medicinei, după cum constată oamenii de ştiinţă „pot fi utilizate şi se utilizează deja în multe state în efectuarea de experienţe asupra persoanelor, afectându-le integritatea fizică şi psihică" [1, p. 387]. Nu trebuie să ignorăm şi faptul că în zilele noastre corpul este „parcurs ca un obiect de care trebuie să ai cea mai mare grijă", ca un „accesoriu sau ca partener căruia trebuie să-i obţii favorurile", ca un „motor căruia nu trebuie să-i neglijezi nicio piesă pentru ca întregul să funcţioneze bine" [10, 247].

Astăzi suntem martori oculari la situaţia când omul dispune de şanse reale nu numai de a îmbunătăţi lumea din jurul său, ci şi de a se schimba pe sine, întreaga rasă umană. El a obţinut instrumente care-i permit să întrerupă viaţa sa sau viaţa apropiaţilor săi (eutanasie, avort), să participe la alegerea sexului – atât al său, cât şi al copilului conceput. Persoane de acelaşi sex se pot căsători şi adopta un copil sau pot zămisli propiul copil prin intermediul tehnologiei reproductive.

Ca să menţină viaţa umană, celulele stem pot fi folosite pentru a reînnoi şi întineri corpul, cea mai simplă soluţie, în acest sens, fiind embrionii umani.

Nu este exclus faptul ca în viitorul apropiat ştiinţa să permită clonarea umană, iar apariţia a două persoane identice genetic, dar diferite din punct de vedere mental să genereze un complex de probleme, inclusiv de natură juridică.

Despre iminenţa unor astfel de probleme ne mărturiseşte un incident ce i s-a întâmplat **c**ântăreţei transgender Zi Faamelu, cunoscută anterior ca Boris April, care a rămas blocată la graniţa cu Ucraina, motivul invocat fiind legat de faptul că persoana respectivă şi-a schimbat sexul, dar în paşaport continua să figureze ca Boris [20]. În acest context, reamintim că, în **c**onformitate cu legislaţia Ucrainei, în vreme de război bărbaţii ucraineni cu vârsta între 18 şi 60 de ani nu mai pot pleca din ţară.

Nu întâmplător, cu ceva timp în urmă, semnalam despre un nou nivel de influenţă a noilor tehnologii biomedicale asupra corpului uman, ridicând şi problema reglementării juridice a consecinţelor acesteia [14, p. 79].

Argumentele menţionate *supra* demonstrează oportunitatea identificării acestei categorii de drepturi ale omului, care se bazează pe o convingere fundamentală în dreptul unei persoane de a dispune în mod independent de propriul corp, inlcusiv pentru „restaurarea" sau perfecţionarea capacităţii lui funcţionale.

Încă la sfârşitul secolului al XX-lea, în doctrina juridică sunt atestate lucrări, ai căror autori sunt preocupaţi de libertatea fizică a omului, în general, şi, în mod special, de dreptul individului de a dispune de propriul corp [1]. Abordând necesitatea clarificării noţiunii de *corp uman* şi de *drept asupra corpului*, se ajunge la concluzia că dreptul asupra corpului este „departe de a fi propriu-zis un drept de proprietate", el „neconferind fiecăruia un fel de „suveranitate" asupra corpului" [12].

Drepturile omului, care prevăd capacitatea de a dispune de propriul corp, de a-şi schimba substanţa corporală şi care comportă un caracter pur personal, au fost definite ca *drepturi somatice* (din grecescul *soma* „corp"). Recunoaşterea acestor drepturi în calitate de categorie a drepturilor fundamentale ale omului este rezultatul unui proces firesc de antropologizare tot mai insistentă a legii. Prin urmare, suntem pe deplin îndreptăţiţi să recunoaştem extinderea percepţiei privitor la libertăţile şi ansamblul de drepturi aparţinând fiecărui om.

Unii autori examinează această categorie de drepturi sub denumirea de *drepturi somatice*. Astfel, profesorul V. I. Kruss defineşte drepturile somatice ca fiind o categorie de drepturi ce se bazează pe încrederea ideologică fundamentală în „dreptul" individului de a dispune în mod independent de corpul său: de a-i realiza „modernizarea", „restaurarea" şi chiar „reconstrucţia fundamentală", de a schimba capacităţile funcţionale ale organismului şi de a le extinde cu mijloace tehnico-agregative sau mijloace medicamentoase [17, p. 43-50].

În scopul identificării particularităţilor drepturilor somatice, sunt evidenţiate unele caracteristici universale aparţinând respectivelor drepturi: natura specifică a obiectului acestor drepturi fiind corpul uman, dependenţa naturală de cunoştinţele din domeniul biologiei, geneticii, medicinei, tehnologiei, noutatea, manifestată prin grade diferite de exprimare, în funcţie de tipul de rezultat protejat al gestionării corpului sau a vieţii, atitudinea ambiguă din partea religiei, moralităţii, eticii, politicii, legătura indisolubilă cu drepturile fundamentale ale omului datorită legă-

turii speciale cu cele naturale şi autonomia sa în calitate de categorie individuală de drepturi ale omului, exclusivitatea consecinţelor juridice în procesul şi rezultatul punerii în aplicare a acestor drepturi, gradul de recunoaştere şi punere în aplicare a acestor drepturi – toate acestea reflectă nivelul de dezvoltare al statului şi al societăţii în ansamblu [19, p. 82-86].

Una din caracteristicile de bază ale drepturilor somatice, în viziunea noastră, este natura constituţională a acestora, rădăcinile lor pornind chiar de la dreptul la viaţă, consacrat în articolul 25 din Constituţia Republicii Moldova.

În opinia noastră, drepturile somatice trebuie să fie concepute ca un ansamblu de drepturi şi libertăţi prevăzute de Constituţie şi de tratatele internaţionale, care oferă persoanei dreptul de a dispune de propriul corp, volumul şi conţinutul drepturilor respective fiind influenţate de atitudini ideologice, precum şi de progresele în biomedicină, genetică, transplantologie şi alte ştiinţe implicate în cercetarea corpului uman.

Recunoscând dreptul oricărei persoane de a dispune de propriul corp aşa cum consideră ea de cuviinţă, trebuie să precizăm că acest drept nu trebuie să încalce drepturile şi libertăţile altora, ordinea publică, bunele moravuri.

În sprijinul acestui deziderat vine Constituţia României, art. 26 alin. (2), care stipulează că persoana fizică are dreptul să dispună de ea însăşi, dacă nu încalcă drepturile şi libertăţile altora, ordinea publică sau bunele moravuri [22].

Din conţinutul acestor dispoziţii constituţionale decurg următoarele:

- numai persoana poate dispune de fiinţa sa, de integritatea sa fizică şi de libertatea sa;
- orice persoană are dreptul de a dispune de corpul său. În literatura de specialitate acest drept mai este numit şi „libertate corporală”. Libertatea corporală este considerată „o veche revendicare feministă, strâns legată de libertatea sexuală cu evitarea riscului maternităţii, care conţine dreptul de a folosi anticoncepţionale, dreptul la avort, transsexualismul, dreptul de a dona organe sau ţesuturi pentru transplanturi sau alte experienţe medicale şi de inginerie genetică”;
- persoana are dreptul de a participa ca subiect de anchete, investigaţii, cercetări sociologice, psihologice, medicale, are dreptul de a accepta transplantul de organe şi ţesuturi.
- dreptul persoanei de a dispune de corpul său nicidecum nu trebuie confundat cu dreptul de sinucidere.

Reglementări privind unele aspecte ale drepturilor somatice întâlnim şi în alte constituţii. De exemplu, Constituţia Greciei (art. 5) stabileşte că oricine are dreptul la ocrotirea sănătăţii şi identităţii genetice, aspectele ce vizează ocrotirea fiecărei persoane împotriva intervenţiilor biomedicale urmând să fie prevăzute prin lege [3]. La fel, şi Constituţia Portugaliei (art. 26) stabileşte că legea garantează demnitatea personală şi identitatea genetică a persoanei umane, în special în ceea ce priveşte crearea, dezvoltarea şi folosirea de tehnologii şi în experimentele ştiinţifice [4].

În conformitate cu Constituţia Italiei (art. 32), nicio persoană nu poate fi obligată să urmeze vreun tratament medical în afara prevederilor legii. Legea nu poate încălca, sub nicio formă, limitele impuse de respectul pentru persoana umană [5]. Constituţia Lituaniei (art. 21) dispune că nicio persoană nu poate fi supusă unor experimente ştiinţifice sau medicale fără cunoştinţa şi consimţământul liber exprimat al acesteia [6]. Dispoziţii similare se conţin şi în Constituţia Poloniei (art. 39) [7]. Interzicerea efectuarii de experimente medicale sau ştiinţifice pe orice persoană, fără consimţământul liber al acesteia, este consacrată în Constituţia Sloveniei (art. 18) [8]. Constituţia Ungariei (art. III) interzice efectuarea de experimente medicale sau ştiinţifice pe fiinţe umane, fără informarea şi consimţământul voluntar al acestora. La fel, sunt interzise practicile care vizează eugenia, folosirea corpului uman sau a oricărei părţi a acestuia, în scopul obţinerii de câştiguri financiare, precum şi clonarea umană [9].

Conţinutul dispoziţiilor de mai sus decurge din prevederile cuprinse într-o serie de izvoare internaţionale în materia protecţiei drepturilor omului. Spre exemplu, Declaraţia universală a drepturilor omului (art. 12) dispune următoarele: „Nimeni nu va fi obiectul unei imixtiuni arbitrare în viaţa sa particulară, în familia sa, nici al unor atingeri ale onoarei sau reputaţiei sale. Orice persoană are dreptul la protecţia legii împotriva unor asemenea imixtiuni sau atingeri". Acest drept este recunoscut şi de Pactul internaţional cu privire la drepturile civile şi politice (art. 7 alin. 2), conform căruia „este interzis ca o persoană să fie supusă, fără consimţământul său, unei experienţe medicale sau ştiinţifice".

În acelaşi timp, dreptul persoanei de a dispune de sine însăşi poate şi trebuie să fie îngrădit în unele cazuri prevăzute de lege, cum ar fi: examinarea sănătăţii, solicitată conform legii pentru angajarea în serviciu sau în perspectiva încheierii căsătoriei; impunerea unui tratament medical forţat în vederea combaterii bolilor venerice, a toxicomaniei şi narcomaniei; vaccinarea obligatorie.

Pornind de la obiectul de reglementare, drepturile somatice sunt clasificate în următoarele categorii: [18, p. 83-89]

- dreptul la moarte ca cea mai radicală categorie de drepturi somatice ale omului abilitate, după realizarea căruia apelul la alte drepturi nu are sens. Ca forme principale de realizare a acestui drept sunt considerate suicidul şi eutanasia;
- drepturile omului asupra organelor şi ţesuturilor. În contextul conceptului de drepturi somatice ale omului, o importanţă deosebită este acordată figurii recipientului, donatorului viu şi donatorului-cadavru în procesul transplantologic;
- drepturile sexuale ale omului. Această categorie este apreciată ca fiind nouă în jurisprudenţă şi include capacitatea de a căuta, primi şi transmite informaţii referitoare la sexualitate, educaţie sexuală, căsătorie, alegerea unui partener, capacitatea persoanei de a decide să fie sexual activă sau nu etc.;
- dreptul de a schimba sexul;
- drepturile reproductive ale omului. De menţionat că prin drepturi reproductive pot fi înţelese dreptul persoanei de a decide – în mod independent şi liber

de orice constrângere – privitor la conceperea şi naşterea copiilor, de a avea acces la informaţiile şi îngrijirile medicale necesare în acest scop. Aceste drepturi pot fi de natură pozitivă (inseminare artificială) şi de natură negativă (avort, sterilizare, contracepţie);

- dreptul la clonarea atât a întregului organism, cât şi a unor organe individuale;
- dreptul de a consuma droguri şi substanţe psihotrope.

Dacă în domeniul dreptului constituţional această categorie de drepturi poate fi întâlnită sub denumirea de *dreptul de a dispune de propriul corp* (Dogaru I., Dănişor D. C.), sau *drepturi somatice* (V. Kruss, M. Lavrik), în dreptul internaţional, pentru nominalizarea acestora sunt folosite expresii de genul: „protecţia drepturilor omului în domeniul bioeticii", „drepturile omului şi dezvoltarea biologiei şi medicinei" [16, p. 363 şi urm.].

Pornind de la natura lor, pentru nominalizarea acestor drepturi pare a fi mai potrivită noţiunea de *drepturi somatice*, ele reprezentând o categorie nouă a drepturilor fundamentale ale omului, diferită de cele trei generaţii de drepturi anterioare.

Un argument în sprijinul acestei poziţii porneşte chiar de la incertitudinea expresiei „dreptul de a dispune de propriul corp". În doctrina juridică, chiar şi autorii care operează cu noţiunea în cauză recunosc că „din punct de vedere juridic, nu este deloc clar ce este corpul uman", că nu „există nicio definiţie legală a corpului" [12, p. 87-88].

Noţiunea de *drepturi somatice*, spre deosebire de cea de *dreptul de a dispune de propriul corp*, permite identificarea unui cadru mult mai larg de drepturi ale omului în acest domeniu. De exemplu, doar în Legea ***c****u privire la ocrotirea sănătăţii reproductive şi planificarea familială putem stabili următoarele drepturi somatice:* dreptul la luarea liberă a deciziei referitoare la reproducere (art. 5); dreptul la informaţie asupra sănătăţii sale reproductive şi planificării familiale (art. 6); dreptul la beneficierea de servicii de ocrotire a sănătăţii reproductive şi de planificare familială (art. 7); dreptul minorilor la ocrotirea sănătăţii reproductive şi la educaţie sexuală (art. 8); dreptul la donarea celulelor sexuale (art. 9); dreptul la însămânţare artificială şi fecundare *in vitro* (art. 10); dreptul la utilizarea metodelor de contracepţie (art. 11); dreptul la confidenţialitate în realizarea drepturilor la reproducere (art. 12) [15].

Anumite aspecte ale drepturilor somatice ale omului sunt reflectate şi în izvoarele de drept internaţional, adoptate în cadrul unor organizaţii internaţionale, precum Organizaţia Naţiunilor Unite (ONU), Organizaţia Naţiunilor Unite pentru Educaţie, Ştiinţă şi Cultură (UNESCO) şi Consiliul Europei. De exemplu, Declaraţia internaţională privind informatia genetică a omului stabileşte că datele genetice şi datele proteome ale omului pot fi colectate, prelucrate, utilizate şi păstrate doar în următoarele scopuri: diagnoza şi acordarea asistenţei medico-sanitare, inclisiv efectuarea examenului medical şi a testării de pronostic; efectuarea cercetărilor

ştiinţifice medicale, inclusiv a celor epidemiologice, precum şi cercetarea genetică a populaţiei şi cercetările antropologice şi arhelogice, numite, în continuare, cercetări medicale şi ştiinţifice; medicina legală şi procedura judiciară privind anchetarea civilă, penală sau alte anchetări în corespundere cu principiile stabilite în Declaraţie; în alte scopuri care nu contravin Declaraţiei generale privind genomul omului şi drepturile omului, precum şi legislaţiei internaţionale în domeniul drepturilor omului [24].

Rezolutia ECOSOS Confidenţialitatea genetică şi nediscriminarea invită statele semnatare să ia măsurile concrete adecvate, inclusiv de natură legislativă, pentru a preveni utilizarea informaţiilor genetice şi a testării într-un mod care discriminează sau înstrăinează persoanele sau membrii familiilor acestora sau alte persoane cu care acestea pot avea anumite caracteristici genetice comune, în orice domenii, în special în cel social şi medical, ocuparea forţei de muncă – atât în sectorul public, cât şi în cel privat [25].

Convenţia europeană pentru protecţia drepturilor omului şi a demnităţii fiinţei umane faţă de aplicaţiile biologiei şi medicinei este chemată să protejeze demnitatea şi identitatea fiinţei umane şi să garanteze oricărei persoane, fără discriminare, respectul integrităţii sale şi al celorlalte drepturi şi libertăţi fundamentale faţă de aplicaţiile biologiei şi medicinei [23]. Regula generală enunţată de Convenţie stabileşte că o intervenţie în domeniul sănătăţii nu se poate efectua decât după ce persoana vizată şi-a dat consimţământul liber şi în cunoştinţă de cauză.

La moment, legislaţia din Republica Moldova nu foloseşte noţiunea de *drepturi somatice*. Totuşi, în unele acte normative poate fi întâlnit termenul „somatic”, al cărui context de utilizare ne permite să conchidem că, în acest caz, se au în vedere anumite caractersitici ale corpului uman. De exemplu, Legea cu privire la ocrotirea sănătăţii reproductive şi planificarea familială (art. 9) menţionează despre „bărbaţii şi femeile în vârstă de până la 35 de ani, somatic şi psihic sănătoşi...”.

Recunoaşterea drepturilor somatice ca o categorie distinctă a drepturilor fundamentale va spori gradul de protecţie juridică a acestor drepturi, inclusiv de către instituţii specializate, cum ar fi Avocatul poporului şi Curtea Constituţională.

Noţiunea de *drepturi somatice* se încadrează perfect în ansamblul drepturilor şi libertăţilor fundamentale ale omului ca o categorie distinctă a acestora. Perceperea drepturilor somatice în calitate de categorie a drepturilor fundamentale va contribui la consolidarea de mai departe a dreptului constitutional ca ramură fundamentală, al cărui obiect de reglementare include drepturile şi libertăţile fundamentale ale omului, ceea ce, la rândul său, va consolida relaţiile dintre ştiinţa dreptului constituţional şi alte ştiinţe juridice, accentuând încă o dată rolul fundamental al normelor de drept constituţional în raport cu normele altor ramuri de drept. Aceasta ne va permite să construim o bază teoretică pentru geneza ulterioară a constituţionalismului şi a dreptului constituţional ca ramură fundamentală a dreptului naţional, să anticipăm şi să pronosticăm posibile deficienţe ale dezvoltării dreptului constituţional naţional şi ale perfecţionării ulterioare a acestei ramuri,

să studiem experienţa pozitivă a altor ţări în domeniul construcţiei constituţionale şi al procesului de legiferare, în vederea celor mai bune practici în domeniul drepturilor somatice.

În final, constatăm că recunoaşterea drepturilor somatice ca o nouă categorie de drepturi ale omului este un fapt obiectiv. În acelaşi timp, trebuie să conştientizăm necesitatea unor cercetări ştiinţifice profunde ale drepturilor din această categorie, pentru a elabora soluţii ştiinţifice şi normative, precum şi a identifica subcategoriile categoriilor specifice de drepturi ale omului care formează această nouă generaţie de drepturi.

Referinţe bibliografice:

1. Cloşcă I., Suceavă I. *Tratat de drepturile omului*. Bucureşti: Editura Europa Nova, 1995, p. 386.
2. Convenţia europeană din 4 aprilie 1997 pentru protecţia drepturilor omului şi a demnităţii fiinţei umane faţă de aplicaţiile biologiei şi medicinei, Convenţia privind drepturile omului şi biomedicina. În: *Monitorul Oficial al României,* nr. 103 din 28 februarie 2001.
3. Constituţia Republicii Elene. Codex constituţional: Constituţiile statelor membre ale Uniunii Europene, Bucureşti, Monitorul Oficial R.A., 2015, Vol. I, p. 465.
4. Constituţia Republicii Portugheze. Codex constituţional: Constituţiile statelor membre ale Uniunii Europene, op. cit., Vol. II, p. 363.
5. Constituţia Republicii Italia. Codex constituţional: Constituţiile statelor membre ale Uniunii Europene, op. cit., Vol. I, p. 801.
6. Constituţia Republicii Lituania. Codex constituţional: Constituţiile statelor membre ale Uniunii Europene, op. cit., Vol. Vol. II, p. 35.
7. Constituţia Republicii Polone. Codex constituţional: Constituţiile statelor membre ale Uniunii Europene, op. cit., Vol.Vol. II, p. 295.
8. Constituţia Republicii Slovenia. Codex constituţional: Constituţiile statelor membre ale Uniunii Europene, op. cit., Vol.Vol. II, p. 539.
9. Constituţia Ungariei. Codex constituţional: Constituţiile statelor membre ale Uniunii Europene, op. cit., Vol. II, p. 773.
10. D. Le Breton. *Antropologia corpului şi modernitatea*. Chişinău: Cartier, 2009, p. 247.
11. Deliege R. *Introducere în antropologia structurală. Levi-Strauss astăzi*. Chişinău: Cartier, 2008, p. 11.
12. Dogaru I., Dănişor D. C. *Drepturile omului şi libertăţile publice*. Chişinău: Editura Zamolxe, 1998, p. 87-105.
13. Guceac I. *Tratat elementar de drept constituţional*. Vol. II. Chişinău: Tipografia Centrală, 2022, p. 115.

14. Guceac, I. Dreptul la viaţă şi fenomenul morţii cerebrale. În: *Revista de ştiinţă, inovare, cultură şi artă „Akademos”*. 2010, nr. 4 (19), p. 79.
15. Lege nr. 185 din 24-05-2001 cu privire la ocrotirea sănătăţii reproductive şi planificarea familială. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova,* nr. 90-91 din 02.08.2001.
16. Глушкова С.И. *Права человека в России, Учебное пособие. Москва*, 2005, p. 363 şi urm.
17. Крусс В.И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. В: *Государство и право*. Москва : Наука, 2000, № 10, p. 43-50.
18. Лаврик М.А. К теории соматических прав человека. În: *Сибирский юридический вестник*. Иркутск, Юридический институт ИГУ, 2005, № 3, p. 83-89.
19. Нестерова Е.М. Понятие и юридико-социальная сущность соматических прав человека. В: *Социально-экономические явления и процессы*. Москва: Издат. дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2011, № 7, p. 82-86.
20. Cântăreaţa Zi Faamelu, blocată la graniţa cu Ucraina. [citat 06.03.2022]. Disponibil: https://unimedia.info/ro/news/ebc7abcdbe1a6878
21. Constituţia Republicii Moldova. [citat 06.03.2022]. Disponibil: https://www.google.com/search?q=constitu%C8%9Bia+republicii+moldova
22. Constituţia României. Disponibil: [citat 10.03.2022]. Disponibil: http://www.cdep.ro/pls/dic/act_show?ida=1&idl=1
23. Convenţia europeană din 4 aprilie 1997 pentru protecţia drepturilor omului şi a demnităţii fiinţei umane faţă de aplicaţiile biologiei şi medicinei, Convenţia privind drepturile omului şi biomedicina. Monitorul Oficial al României nr. 103 din 28 februarie 2001.
24. Declaraţia internaţională privind informaţia genetică a omului. Adoptată de sesiunea a 32-a a Conferinţei internaţionale UNESCO, Paris, 17 octombrie 2003. [citat 06.03.2022] Disponibil: http://bioethicsmd.narod.ru/consult4_ro.html.
25. Rezolutia ECOSOS: Confidenţialitatea genetică şi nediscriminarea din 21.07.2004.. [citat 10.03.2022]. Disponibil: http://bioethicsmd.narod.ru/consult4_ro.html.